

לקרוא עם כיוון השרבוט: על דף שרבוטים עברי מהמאה הט"ז

רוני כהן, האוניברסיטה הפתוחה

ORCID: 0000-0001-8667-0619

תקציר

המאמר בוחן דף שרבוטים אחד בכתב יד עברי (פרמה 3084) כמקרה בוחן להבנת השרבוט כפרקטיקה. הדף כולל כ-113 יחידות שרבוט שונות, בהן פסוקים מקראיים, נוסחאות בעלות, ביטויים איטלקיים ועוד. שרבוטים אלו נוספו בידיים שונות, לעיתים תוך חפיפה ביניהם וללא סדר ברור, ובכך יצרו בלי להתכוון מצע רב-שכבתי. רבים מהשרבוטים אינם ייחודיים דווקא לדף זה, וניתן למצוא אותם בכתבי יד רבים מאותה התקופה. לצד סקירה של סוגי השרבוטים החוזרים בדף זה ובדפים דומים לו, המאמר מציג שלוש דרכים משלימות לקריאת דפי שרבוטים: קריאה דיאכרונית, קריאה סינכרונית-מרחבית וקריאה סוציולוגית.

הקודקס הקדם-מודרני הוא יציר מורכב שבהפקתו מעורבות ידיים רבות. בדרך כלל הדיונים בנושא נסובים על הסוכנים הרבים הקשורים בהפקת הקודקס, שתפקידם הוא מודע ומכוון במידה רבה. בהקשר זה ניתן למנות את המעורבים בכל הצדדים הקודיקולוגיים – ייצור הנייר, הדיו וכריכת הקודקס, ובמיוחד הסופרים השונים שמוסיפים טקסטים לאורך כתב היד. לכל אחד מהסוכנים הללו ישנו תפקיד מוגדר וחיוני בתוצר הסופי, אשר מעצב את הקודקס על מאפייניו הפיזיים (כלומר, הקודיקולוגיים)¹ או התוכניים (כלומר, הטקסטואליים). בקהילות יהודיות, מספר הידיים המעורבות בכתב יד עשוי להיות גדול עוד יותר, בין השאר בשל העובדה שרוב כתבי היד העבריים המוכרים לנו יוצרו לשימוש פרטי.²

לצד אותן ידיים, כמעט בכל כתב יד מעורבות דמויות נוספות, שמשפיעות הן על מצבו הפיזי והן על תוכנו, בין אם בכוונת מכוון ובין אם לאו. לא בכדי כונה הספר הימי

* מחקר זה נתמך על ידי קרן המחקר של האוניברסיטה הפתוחה. אני מודה לאבריאל בר לבב, עופר אידלס, עודד כהן, רון לסרי וגל סופר, וכן לשופטות ולשופטי המאמר על הערותיהם המועילות.

1 על הפקת הקודקס, תוך התמקדות בקודקס היהודי בימי הביניים, ר' מ' בית אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי היד בציוני תאריך עד שנת 1540, ירושלים והמבורג תשפ"א.

2 M. Beit-Arié, *Hebrew Manuscripts of East and West: Towards a Comparative Codicology* (The Panizzi Lectures 1992), London 1993.

הביניימי שהופץ באמצעות כתבי יד ספר פתוח.³ כתבי היד עברו בין בעלים שונים שלעיתים קרובות התערבו באופן פעיל בקודקס, במצבו ובתוכנו. בעלי קודקסים רבים הכניסו לתוכם חומרים טקסטואליים נוספים, בהם חיבורים אחרים לצד הערות וגלוסות שנוספו עם הזמן במהלך הקריאה בכתב היד ובמהלך השימוש בו. תוספות אלה משקפות גם הן עיצוב מכוון ומודע של הקודקס, אשר נובע ממודעות לתוכן הגלום בו.

אולם לצד תוספות ושינויים מעין אלה, סופרים ובעלי כתבי יד התערבו בקודקס גם באופנים אחרים, מכוונים פחות. לצד טקסטים שהועלו על גבי כתב היד על מנת להישמר בזכות עצמם, או כדי לסייע בקריאה ובלימוד של החיבורים, ניתן למצוא בקודקסים רבים תוספות מסוג אחר: שרבוטים שונים ומשונים, החל מאיורים חובבניים יותר ופחות וכלה בשורות ממקורות טקסטואליים שונים שנוספות בשוליים ובחללים ריקים, ללא קשר לטקסטים המועתקים במרכז כתב היד. בניגוד לגלוסות או לתוספות של חיבורים לכתב היד, השרבוטים הטקסטואליים והלא-טקסטואליים לאו דווקא נוספו לכתב היד כדי לעצב את תוכנו, ולא בהכרח נועדו להישמר. ישנן סיבות אחרות להעלאת חומרים אלה על הנייר, החל מניסיונות קולמוס וכלה בעצם ההנאה שבפעולת הכתיבה או השרבוט. אף שבתקופות קדם-מודרניות מצע לכתיבה היה מצרך יקר, נראה שפעולת השרבוט בשוליים ובעמודים ריקים בכתבי יד לאו דווקא מייצגת ניצול משאבים חסכוני, אלא להפך: יש בפעולת השרבוט בזבז מכוון של מקום וחומר.

על אף ששרבוטים אינם חלק מעיצוב מכוון של כתב היד, הם מהווים חלק בלתי נפרד ממנו. הם מצויים בקודקסים רבים, בשוליים או בדפים שנותרו ריקים, מלווים את העיניים שסורקות את כתב היד, ולעיתים אף מושכים את תשומת הלב ממנו ומפריעים בקריאה השוטפת. לאור זאת, גם המחקר בתחום לא התעלם מחומרים אלה. עם זאת, עד כה הם נדונו בעיקר בהקשר לעיסוק הרב בהיסטוריה החומרית של הקודקס ולאופן השימוש בו.⁴ מרבית המחקרים שבחנו שרבוטים והערות שנוספו בשוליים ובחללים ריקים בכתבי יד, ביקשו ללמוד על התקבלות הטקסטים שעומדים במרכז כתב היד,⁵ על ההיסטוריה

3 ר' לדוגמה את דיונו הקלאסי של אומברטו אקו: U. Eco, *The Open Work*, trans. A. Cancogni, Cambridge, MA 1989. בהקשר של כתבי יד עבריים ר' לדוגמה את הדיון של ישראל תא-שמע, שמתמקד בעיקר בספר האשכנזי הימי ביניימי ובמעורבות של ידיים שונות בהפקתו:

I. M. Ta - Shma, 'The "open" Book in Medieval Hebrew Literature: The Problem of Authorized Editions', *Bulletin of the John Rylands Library* 75, no. 3 (1993): 3.

4 דוגמה מובהקת לכך ניתן למצוא במחקריה של קתרין רודי, שעוסקת באופן שבו נגעו בכתבי יד בימי הביניים. ר' לדוגמה:

K. M. Rudy, *Touching Parchment: How Medieval Users Rubbed, Handled, and Kissed Their Manuscripts (Volume 1: Officials and Their Books)*, Cambridge 2023.

5 ר' לדוגמה דיונים שעוסקים בתוספות בשוליים של כתבי יד ודפוסים מוקדמים:

M. Carruthers, *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture* (Cambridge University Press, 1990); A. Grafton, *The Footnote: A Curious History* (Harvard University Press, 1999); W. H. Sherman, *Used Books: Marking Readers in Renaissance England* (University of Pennsylvania Press, 2008); M. Teeuwen, 'Marginal Scholarship: Rethinking the Function of Latin Glosses in Early Medieval Manuscripts', in *Rethinking and Recontextualizing Glosses: New Perspectives in the Study of Late Anglo-Saxon Glossography*, ed. P. Lendinara et al. (Brepols, 2011).

של הקודקס,⁶ על היסטוריית הלימוד וההפנמה של טקסטים וחומרים,⁷ או על מערכות היחסים החברתיות והתרבותיות שמגולמות בקודקס.⁸ במקרים שבהם מחקרים נדרשים לטקסטים שמצויים בשוליים או בדפים ריקים, בדרך כלל מדובר בדיון אנקדוטלי סביב יחידה טקסטואלית אחת ששרדה אך ורק בשוליים.⁹ אף שהשוליים והדפים הריקים מהווים מאגר אופציונלי למקורות ראשוניים, פעולת השרבוט כפרקטיקה כמעט שלא נדונה עד כה כתופעה תרבותית או היסטורית.¹⁰

מובן שפעולת השרבוט מעוררת עניין מחקרי גם מחוץ לתחומי ההיסטוריה של הספר. פעמים רבות מודגשים דווקא הצדדים הבלתי צפויים שבשרבוט, והוא מתואר לא פעם כתופעה העומדת "מחוץ לזמן".¹¹ לדוגמה, מחקרים שעסקו בקוגניציה דנו בשרבוטים כאמצעי המסייע לריכוז וללמידה.¹² מן הצד השני, השרבוט הצית עניין בשדה האמנות המודרנית והעכשווית, הן ביצירה והן במחקר, ובמיוחד בדיון על היצירה האוטומטית והבלתי מודעת.¹³ גם דיונים אלה הדגישו את המקריות שבפעולת

6 ר' לדוגמה את פרויקט *Footprints* באוניברסיטת קולומביה שעוסקת בהתחקות אחרי ההיסטוריה של עותקים נדפסים של ספרים עבריים מוקדמים באמצעות מיפוי תוספות שהוסיפו בגוף הספר בעלי ספרים:

M. Margolis et al., 'Footprints: A Digital Approach to (Jewish) Book History', *European Journal of Jewish Studies* 17 (2023): 1–30.

7 ר' לדוגמה:

A. Even-Ezra, *Lines of Thought: Branching Diagrams and the Medieval Mind*, Chicago and London: 2021;

במידה רבה גם המחקר של רעי שרירא על לימוד הלטינית באנגליה בעת החדשה המוקדמת רלוונטי בהקשר זה:

R. Schrire, 'Shifting Paradigms: Ideas, Materiality and the Changing Shape of Grammar in the Renaissance', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 84, no. 1 (2021): 1–31.

8 ר' לדוגמה:

M. Camille, *Image on the Edge: The Margins of Medieval Art* (Reaktion Books, 1992); S. J. Pearce, 'Poetry on the Edge: Modern Medievalism's Marginal Verses', *Postmedieval: A Journal of Medieval Cultural Studies* 6 (2015): 22440.

9 ר' לדוגמה:

P. Roth, 'A Hebrew Debate Poem from Medieval England', *Early Middle English* 2, no. 2 (2020): 8389; R. Cohen, 'A German Tune, A Hebrew Script: A Yiddish Translation of Lutheran Liturgy', *In Geveb*, July 2024.

10 בהקשר זה יש להחריג את הדיון בפעולת השרבוט בהקשר של היסטוריה אינטלקטואלית קוגניטיבית, כפי שבא לידי ביטוי לאחרונה בין השאר בעבודות של איילת אבן עזרא ורעי שרירא, ר': Even-Ezra (לעיל הערה 7); Schrire (לעיל הערה 7).

11 ר' במבוא לספרה של ויקטוריה דה רייקה על השרבוט: V. de Rijke, *The Untimely Art of Scribble*, Verlag 2023, p. 2.

12 הנחה רווחת בהקשר זה היא ששרבוטים משפרים יכולות ריכוז ולמידה. ר' לדוגמה:

J. Andrade, 'What Does Doodling Do?', *Applied Cognitive Psychology* 24 (2010): 100–106
אולם הנחה זו נתונה בוויכוח, ר':

E. Krysten Spencer-Mueller and M. J. Fenske, 'Note-Taking for the Win: Doodling Does Not Reduce Boredom or Mind-Wandering, nor Enhance Attention or Retention of Lecture Material', *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 77, no. 8 (2024): 1780–1796

13 הדוגמה המובהקת ביותר לכך היא מקומה של האוטומטיזציה בתנועת הסוריאליזם. ר' לדוגמה את המניפסט של אנדרה ברטון מ-1924:

A. Breton, *Manifesto of Surrealism*, trans. R. Seaver and H. R. Lane, Ann Arbor 1969.

השרבוט, ואת היותה ביטוי מידי להלך הרוח של היד המשרבטת. ההקשר התרבותי הרחב של השרבוט נעלם גם בהקשרים אלה, והיד המשרבטת הופכת ליצור כמעט אוטונומי בעולם.

אולם בחינה יסודית של שרבוטים בכתבי יד מוקדמים מקשה על ניתוח מעין זה. במיוחד בולטת העובדה שחלק ניכר מהחומרים המשרבטים אינם חומרים מקוריים, אלא נהפוך הוא - פעמים רבות מדובר בטקסטים מוכרים שחוזרים שוב ושוב בדפים ובכתבי יד רבים. העובדה ששרבוטים הם לא רק תופעה חוזרת ומוכרת, אלא שגם החומרים המצויים בכתבי יד אלה חוזרים על עצמם פעמים רבות, דורשת ניתוח אחר: כזה שמצד אחד לא מתמקד בהכרח ביחסים בין החומרים המשרבטים בשוליים לבין אלו שמופיעים במרכז כתב היד, ומן הצד השני מפנה דגש לשרבוט החוזר של אותם חומרים שוב ושוב בכתבי יד שונים, וניתוחם כתופעה שניתן לעגן אותה בזמן ובמקום. מאמר זה מתמקד בתוכן הוויזואלי והטקסטואלי שפעולת השרבוט עשויה לייצר, לעיתים קרובות ללא כוונה, ובוחר את הרכיבים שמהם בנוי התוצר הסופי של פעולת השרבוט בכתבי יד עבריים במאות ה"ט"ו והט"ז. המאמר מתמקד בדף אחד בלבד מתוך קודקס עברי, שמורכב כולו מבלייל של שרבוטים שנוספו בידיים שונות. שרבוטים אלה מגוונים למדי, הן מבחינה סגנונית והן מבחינת תוכנית. חלק מהיחידות המשרבטות מסתכמות באות אחת או שתיים, חלקן מציגות טקסטים ארוכים, מקוריים או מצוטטים ממקורות מוכרים. אחרות כוללות דמויות מאוירות של בני אדם או בעלי חיים. השרבוטים מבטאים שימושים שונים באותו דף, שעומדים לעיתים כמעט בסתירה אחד לשני.

דף השרבוטים הבודד שלפנינו ישמש כמקרה בוחן לפעולת השרבוט, ולכלים המתודולוגיים שניתן להפעיל על מנת לבחון ולנתח אותה. במסגרת הדיון נמפה את הרכיבים השונים והמגוונים שבדף על סוגיהם המובחנים, ונתייחס ליחסים בין רכיבים אלה לבין דפי שרבוט אחרים בכתבי יד עבריים. בחלקו האחרון של המאמר נציע שלוש דרכים שונות לקריאה ולניתוח של דפי שרבוטים מעין אלה, כולן בגדר הצעות לניתוח דפי שרבוטים כתופעה חוזרת, הן מבחינה תוכנית והן מבחינה אסתטית.

הקודקס ודף השרבוטים

הדף שייבחן במאמר זה הוא הדף הראשון בכתב יד פרמה 3084 (תמונה 1).¹⁴ כתב היד כולל ברובו קטעי תורה, הפטרות ומגילות. הוא כתוב בכתובה אשכנזית בכתב מרובע, ומתוארך למאה ה"ד.¹⁵ הקודקס היה בין השאר בבעלותו של דוד אבוהב, ומאוחר יותר בבעלות הבראייסט ג'ובאני בטיסטה גליצולי מוונציה.¹⁶ לכתב היד האשכנזי נוספו תכנים נוספים מאוחרים, בעיקר בכתובה איטלקית, מסוף המאה ה"ט"ו והמאה ה"ט"ז. הדף שלפנינו עבר כמה ידיים שונות, שכולן שייכות לשכבות המאוחרות של כתב היד. כפי שניתן לראות בתמונה 1, הדף לא כולל חלוקה ברורה בין טקסטים או

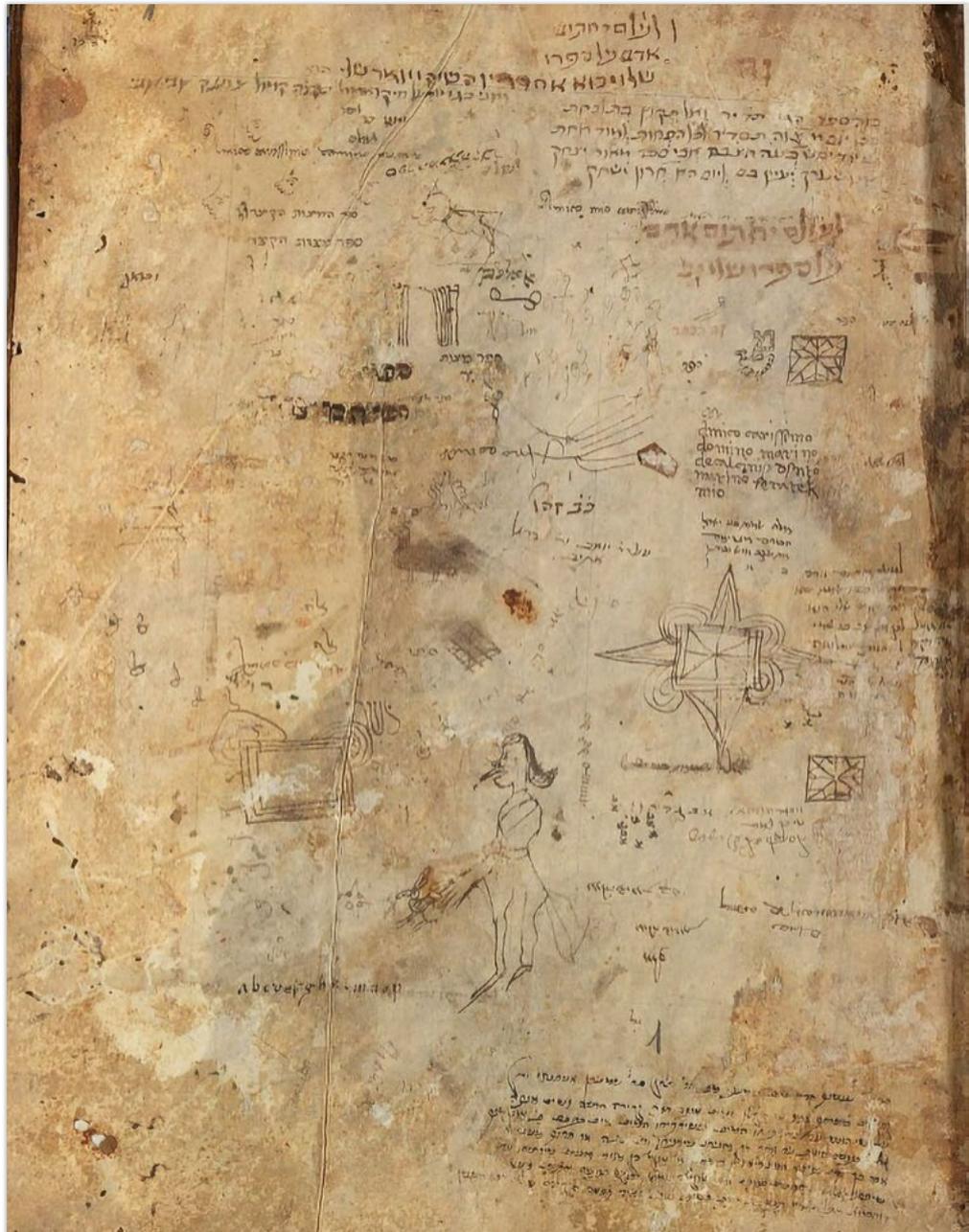
14 לסריקה של כתב היד ר':

[https://www.nli.org.il/he/discover/manuscripts/hebrew-manuscripts/viewerpage?vid=M\[\[ANUSCRIPTS#d=\[\[PNX_MANUSCRIPTS990000689960205171-1,FL22730426](https://www.nli.org.il/he/discover/manuscripts/hebrew-manuscripts/viewerpage?vid=M[[ANUSCRIPTS#d=[[PNX_MANUSCRIPTS990000689960205171-1,FL22730426)

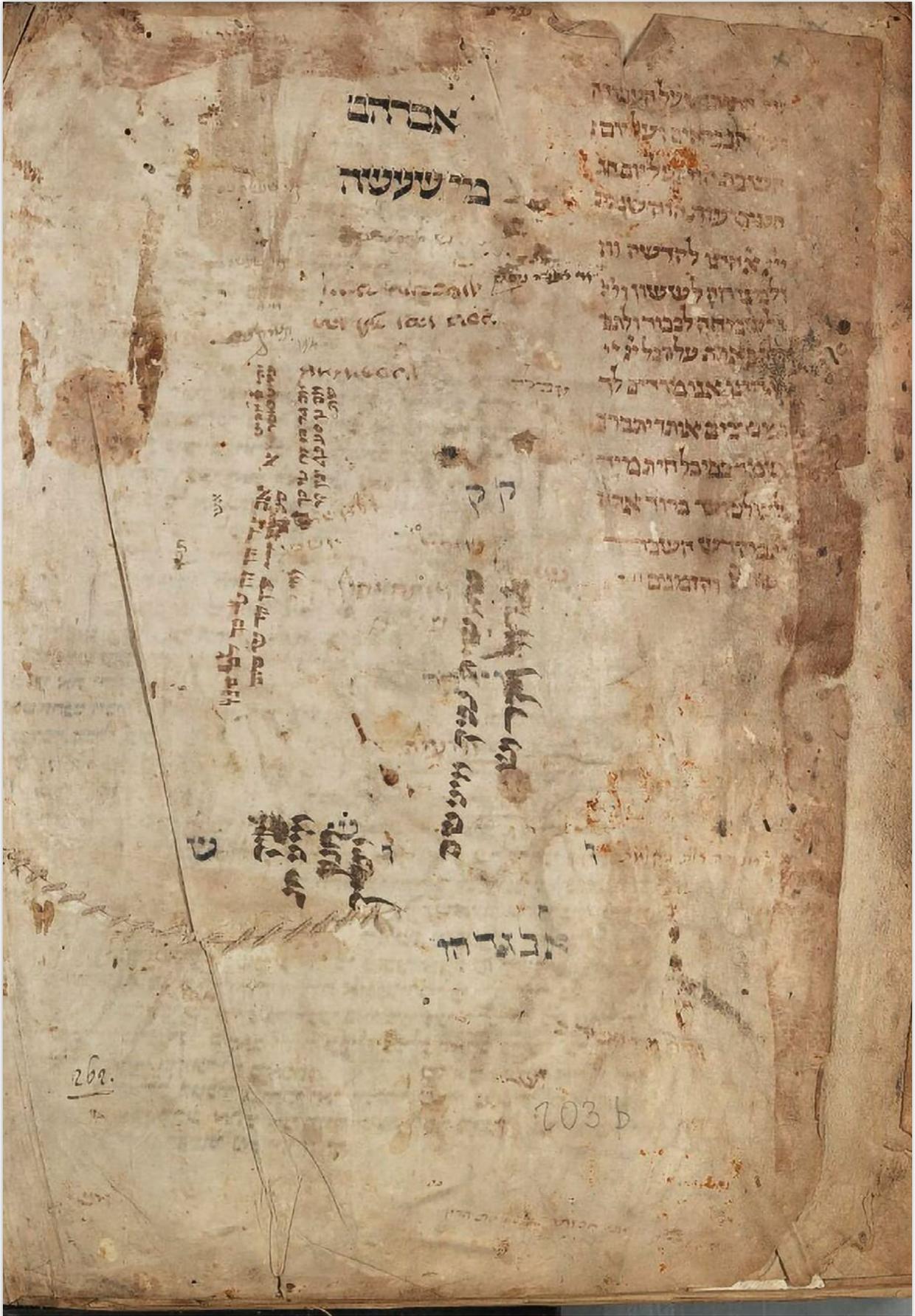
15 למידע על כתב היד ר': J. B. De-Rossi, *Mss. codices hebraici Biblioth. I. B. De-Rossi* (Parmae, 1803), 36, no. 262; *Hebrew manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: catalogue*, edited by Benjamin Richler, Malachi Beit-Arié. Jerusalem: Hebrew University of Jerusalem, Jewish National and University Library, 2001), no. 118

16 Richler (שם).

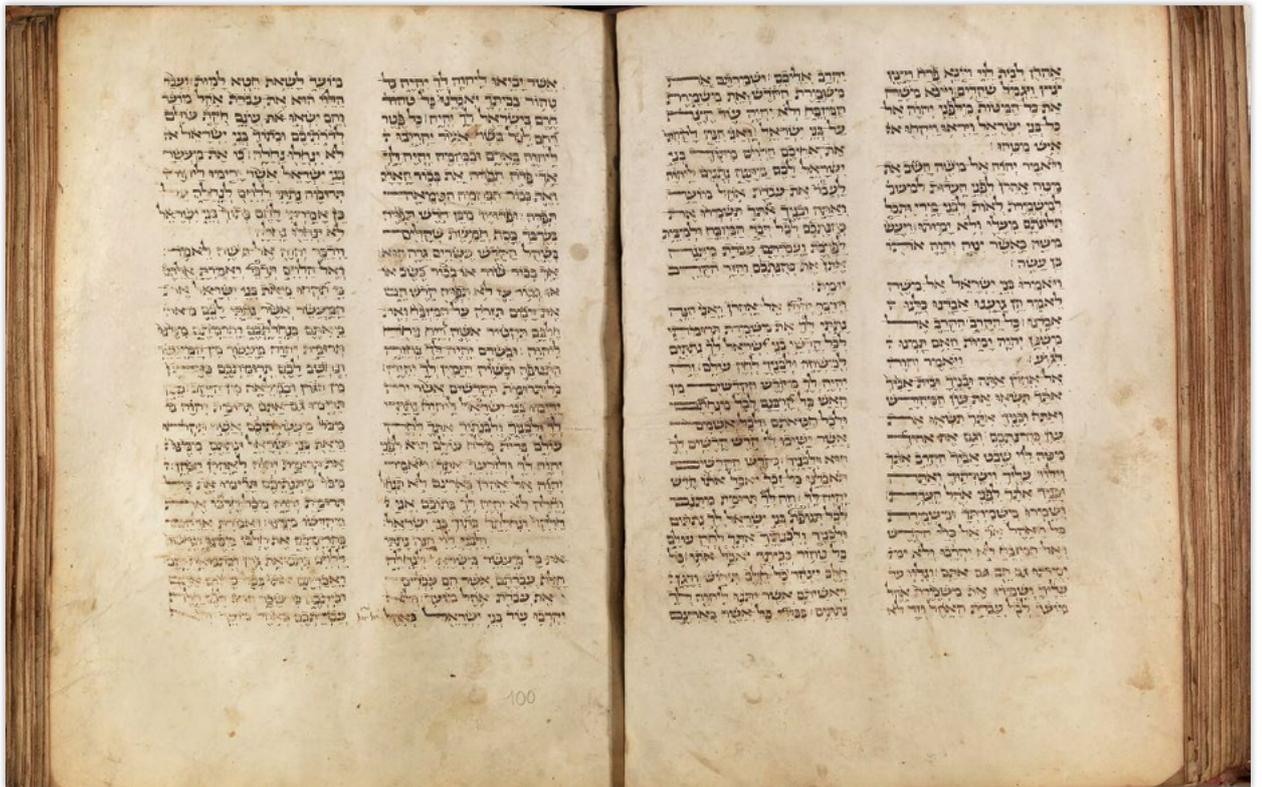
תכנים מרכזיים לעומת שוליים. הוא מורכב כולו מניסיונות קולמוס שונים, כך שתכנים טקסטואליים או ויזואליים הועלו על הדף כלאחר יד, כחלק מפעולת שרבוט. דף נוסף בסוף הקודקס מוקדש כולו לניסיונות קולמוס (תמונה 2),¹⁷ והוא מורכב משרבוטים בכתביה אשכנזית ובכתביה איטלקית. בדף החותם את כתב היד בולטת הנטייה לניסיון קודם של חלק מהמשרבטים בכתביה מרובעת, שהולמת את כתיבת המגילות וההפטרות בגוף הקודקס (תמונה 3). אולם הדף שלפנינו (תמונה 1) כולל מגוון רחב של צורות כתיבה - רובן רחוקות מהכתביה המרובעת שמאפיינת את רוב כתב היד. לא ידוע מה הייתה צורתו המקורית של הקודקס ובאיזה שלב נוספו דפים אלה.

תמונה 1: כתב יד פרמה 3084, דף 1 ע"א, באדיבות משרד התרבות - המתחם המונומנטלי דלה פילוטה, ספריית הפלטינה

תמונה 2: כתב יד פרמה 3084, דף 186 ע"ב

תמונה 3: כתב יד פרמה 3084, דף 99 ע"ב–100 ע"א

במבט ראשון קשה לעמוד על טיבו של התוכן המופיע בדף הראשון. לא זאת בלבד שהתכנים השונים שבו מופיעים באקראי, ללא כל סדר או היגיון מארגן, חלקם אף נכתבו או שורבטו על גבי תכנים מוקדמים יותר. התוצאה היא בליל כאוטי של תכנים ששייכים, לכאורה, לשדות שונים לגמרי. יתר על כן, חלק נרחב מהתכנים המופיעים בכתב היד הינם אותיות או מילים בודדות, שתפקידן לא ברור. מופעים מעין אלה אופייניים לדף שלפנינו, ולכאורה מקשים מאוד על האפשרות לקרוא אותו.

עם זאת, פירוק הדף למרכיבי השונים מאפשר לעמוד על מספר תכנים חוזרים מסוגים שונים. הם משמיעים, גם אם במקוטע, צלילים וניגונים שונים, וניכר כי הם שייכים לידיים שונות. למעשה ניתן לפרק את הדף שלפנינו לכ־113 פריטים שונים, כלומר כ־113 יחידות שרבוט שניתן לתחום, להגדיר, לתאר ולדון בהן. מתוך מכלול זה, כ־71 פריטים ניתן להגדיר כתכנים חוזרים, כך שהם מופיעים בדף שלפנינו כמה פעמים. כפי שנראה, פעמים רבות פריטים אלה חוזרים גם בדפי שרבוטים אחרים מאותה התקופה. לצורך הדיון, ננסה להציע רשימת מצאי חלקית של הדף, שמתמקדת בעיקר באותם פריטים חוזרים ובפריטים הקשורים אליהם. לשם כך נחלק את הדף שלפנינו למספר רכיבים בולטים. חלוקה זו לא ממצה באופן מלא את כל הרכיבים הנכללים בדף, אך מקיפה חלק ניכר מהם, ומאפשרת להצביע על הצלילים המרכזיים שעולים ממנו. להלן פירוט של המרכיבים השונים שנכללים בדף הנדון.

א. איורים

הדבר שמושך את תשומת הלב הרבה ביותר בהתבוננות ראשונית בדף הוא ללא ספק האיורים שבו. הדף שלפנינו כולל איורים משני סוגים: הראשון הוא איורים של דמויות בני אדם ובעלי חיים, שאין מניעה לשער כי נוספו לדף באותה היד. ישנם תשעה איורים

של דמויות ובעלי חיים המשוברטות במקומות שונים בדף. ארבעה מתוכם הם איורים של עופות וציפורים שפזורים על פני כל כתב היד. אף שקשה לזהות את המין המדויק של כל ציפור, ניתן לקבוע בבירור שמדובר בציפורים ממינים שונים. כך לדוגמה, במרכז העמוד משורבטות שתי ציפורים שונות בעלות נוצות שונות לגמרי (תמונה 4). אחת מהן, זו עם הנוצות על הראש, היא ככל הנראה טווס. איור נוסף כולל דמות אדם מעוותת לבושה בלבוש איטלקי אופייני מן המאה ה־15, שחורף לשון ואוחז עוף ממין לא מזוהה (תרנגולת?) קרוב לאזור חלציו (תמונה 5).¹⁸

תמונה 5: דמות אנושית וציפור

תמונה 4: שני מיני ציפורים

למעט האיור המסקרן של הציפור ודמות האדם, הנטייה לשרבט ציפורים אינה זרה לתרבות כתבי היד של ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת. ציפורים מצויות בשוליים ובחלקים ריקים בכתבי יד אירופיים רבים,¹⁹ והן אף זוכות למקום מיוחד בכתבי יד יהודיים, במיוחד איטלקיים. דוגמה נוספת לאותה מגמה ניתן למצוא בדף שרבוטים בכתב היד **ספריית המדינה של מוסקבה, גינצבורג 356**, שמתוארך למאה ה־15 (שנת השפ"א, 1671), גם הוא ברובו בכתביה איטלקית. דף השרבוטים קשור ככל הנראה לשמשון ספירה, אחד מן הבעלים של הקודקס (תמונה 6).²⁰

18 לאיורים ולשרבוטים של ציפורים יש לעיתים קרובות קונוטציות והקשרים מיניים. ר' לדוגמה Camille (לעיל הערה 8), עמ' 54.

19 ר' Camille (שם). על המבחר הגדול של ציפורים בכתבי יד מימי הביניים ר' לדוגמה את עבודתו של הזואולוג וויליאם ברודסון יאפפ, שניסה להתחקות אחר מיני הציפורים בכתבי יד אנגליים מימי הביניים:

W. B. Yapp, 'The Birds of Medieval Manuscripts', *Journal of Medieval History* 5, no. 4 (1979): 315–348.

לדיון על המשמעויות השונות של ציפורים באמנות האירופית בימי הביניים ר':

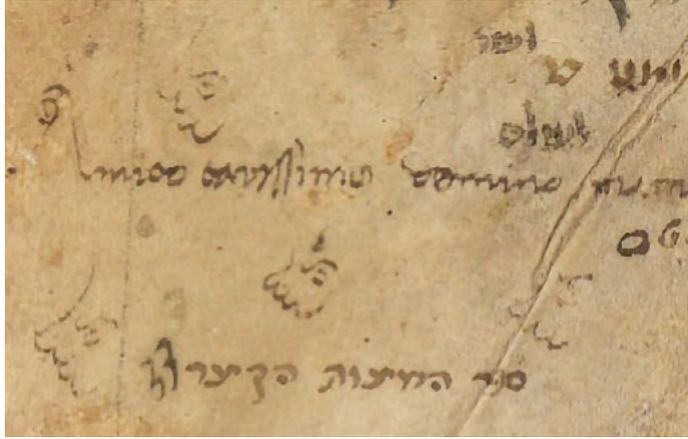
J. Schnier, 'The Symbolic Bird in Medieval and Renaissance Art', *American Imago* 9 (1952): 89–111.

20 כ"י גינצבורג 356, דף 202 ע"א. לתיאור קצר של כתב היד ר': מ' בניהו, יוסף בחירי: מחקרים בתולדות מרן רבי יוסף קארו, ירושלים תשנ"א, עמ' תקמ"ד.

תמונה 6: כתב יד גינצבורג 356, דף 202 ע"א

חמשת האיורים הנוספים קשורים זה לזה, ומופיעים כולם בראש העמוד בצד שמאל-מרכז. שרבוט אחד, מפורט במידת-מה, כולל דמות היברידיה של בעל חיים, ככל הנראה יונק, עם פרצוף מעין אנושי (תמונה 7). פרצוף זה קרוב לשרבוטים של ארבעה פרצופים שמופיעים בכתב היד מצד שמאל (תמונה 8). נראה שארבעת הפרצופים קשורים לדמות ההיברידיה המסתורית, אולם לא ניתן להכריע אם מדובר בניסיונות לחקות את הפרצוף האנושי של הדמות, או שמא הדמות ההיברידיה היא הרחבה של אחד מהפרצופים.

תמונה 8: ארבעה פרצופים

תמונה 7: היבריד

לצד הדמויות ובעלי החיים, הדף שלפנינו כולל חמש צורות גאומטריות. בראש הדף ובמרכזו בצד ימין מופיעים שני ריבועים שבתוכם צורות גאומטריות (תמונה 9). ריבוע דומה נוסף מופיע במרכז הדף, אולם הוא מצויר בדיו שונה, וייתכן כי הוא נוסף ביד אחרת, אולי בהשראת אותן צורות (תמונה 10). נוסף על כך מופיעים שני עיטורים מורכבים יותר, שמזכירים במראה שלהם מעין שושנת רוחות: הראשון במרכז הדף בצד ימין (תמונה 11), והשני, שכולל מלבן ושתי צורות עגולות בחלקו העליון, מופיע במרכז הדף בצד שמאל (תמונה 12). נראה שהצורה האחרונה משקפת ניסיון לחקות את שושנת הרוחות; אולם מלבד המלבן ושתי הצורות העגולות, שושנת רוחות זו לא הושלמה.

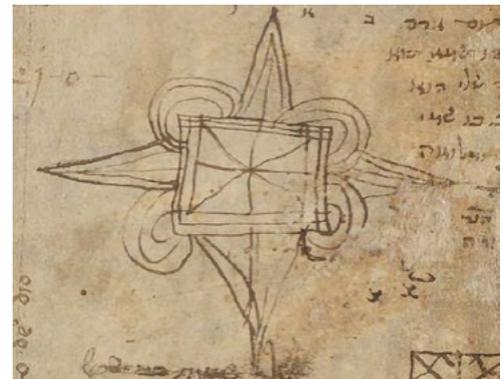
תמונה 10: צורה גאומטרית

תמונה 9: צורה גאומטרית

תמונה 12: שושנת רוחות חסרה

תמונה 11: שושנת רוחות שלמה

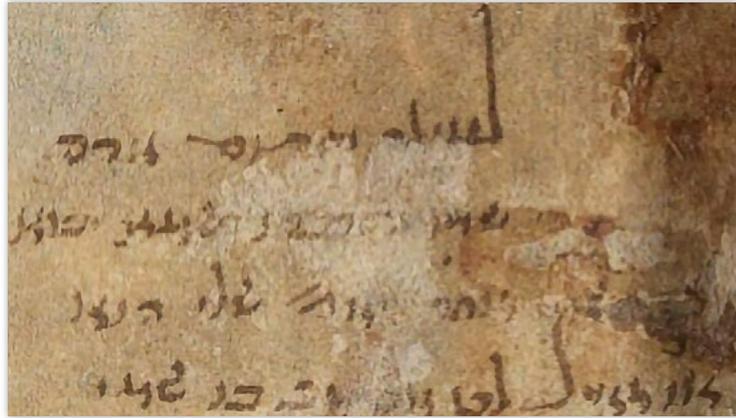
אף אחת מהצורות הגאומטריות לא כוללת סימונים, אותיות או מספרים, וודאי שגם אינה כוללת הסברים שמבהירים את פשרה. נראה שגם אם צורות אלה שואבות השראה ממקורות מוכרים, בדף שלפנינו ניכר כי השימוש בהן שונה לחלוטין. נראה שהחשיבות הגדולה בצורות נטועה בעצם העובדה שהן הועלו על הדף, ופחות השימוש האפשרי בהן, או שימור הידע הגלום בהן, לאחר העלאתן.

ב. "לעולם יחתום אדם על ספרו"

הדף שלפנינו כולל שבעה מופעים שונים של נוסחת הבעלות "לעולם יחתום אדם על ספרו". נוסחה זו מופיעה בדף באורכים שונים, וכתובה בסוגים שונים של קולמוס ודיו. הגרסה הארוכה ביותר שמופיעה בו היא "לעולם יחתום אדם שמו בספרו שמא יבוא [אחד] השוק אחריו יאמ' שלי הוא או מאי לכן אם זה בו שמי". נוסחה זו מופיעה במרכז הדף בצד ימין, בצמוד לטקסט קצר אחר שנכתב באותה היד (תמונה 13). גרסה ארוכה פחות מופיעה בראש כתב היד; המילה האחרונה בנוסחה זו, "הוא", נוספה ביד אחרת (תמונה 14). במקום אחר הנוסחה מופיעה בקולמוס עבה יותר, ככל הנראה ביד המשרבטת הראשית שבתמונה 14, כך שהמילה "יבוא" מופיעה רק בחלקה. מעליה מופיעות שלוש המילים הראשונות בנוסחה, כתובות ביד אחרת (תמונה 15). לצד מופעים אלה, שהם מלאים יחסית, ניתן להצביע גם על מקומות נוספים שבהם מופיעה הנוסחה בצורה פרגמנטרית יותר: כך לדוגמה, בראש הדף בצד שמאל ניתן למצוא את המילים "לעולם" ו"לעול" (תמונה 16).

הנוסחה "לעולם יחתום אדם על ספרו" איננה יוצאת דופן, והיא מוכרת ממקומות רבים אחרים בגרסאות שונות, משתנות באורכן. בדרך כלל היא משמשת כהכרזת בעלות על הספר.²¹ אולם בדף שלפנינו, אף שהנוסחה מופיעה מספר פעמים לא מבוטל, וכתובה בסגנונות שונים ובקולמוסים שונים - באף אחד ממופיעיה היא לא כוללת שם מפורש של בעלי כתב היד. אפילו במקרה שבו נוסחה שנכתבה באופן חלקי הושלמה מאוחר יותר ביד אחרת, אותה יד הסתפקה אך ורק בהשלמת המשפט ("ויומר [!] שלי הוא"), ללא ציון שם בעלי כתב היד - אלו שהתערבו והשלימו את הנוסחה. מכך עולה כי אותה נוסחת בעלות נפוצה, שמופיעה בדף שלפנינו מספר פעמים, כלל לא משמשת כאן לצורך הכרזת בעלות; היא משורבטת על הדף באופן פרגמנטרי יותר או פחות, בלי למלא אפילו פעם אחת את הפונקציה הבסיסית שאיתה היא מזוהה.

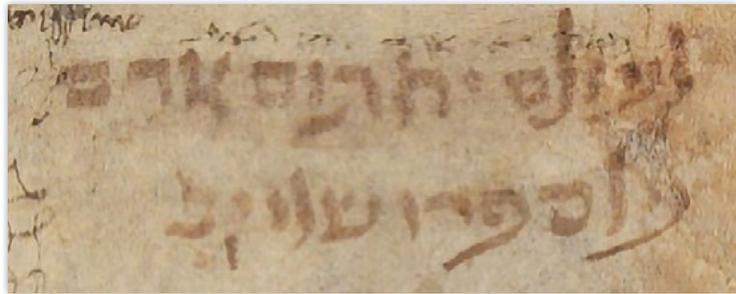
21 כך לדוגמה, חיפוש באתר **כתיב: האוסף הבינלאומי של כתבי יד עבריים דיגיטליים** של הספרייה הלאומית הישראלית חושף כ־65 כתבי יד שכוללים את נוסחת הבעלות "לעולם יחתום אדם על ספרו" באורכים שונים.

תמונה 13: לעולם יחתום אדם - נוסחה מלאה

תמונה 14: לעולם יחתום אדם - נוסחה בראש הדף

תמונה 15: לעולם יחתום אדם - שתי ידים שונות

תמונה 16: לעולם יחתום אדם - "לעול", "לעולם"

ג. ציטוטים מקראיים

בין הרכיבים הטקסטואליים המרובים בדף שלפנינו בולטים במיוחד ציטוטים מקראיים. לכאורה, אין זה מפתיע שבעמוד ראשון של קודקס שכולל קטעי תורה,

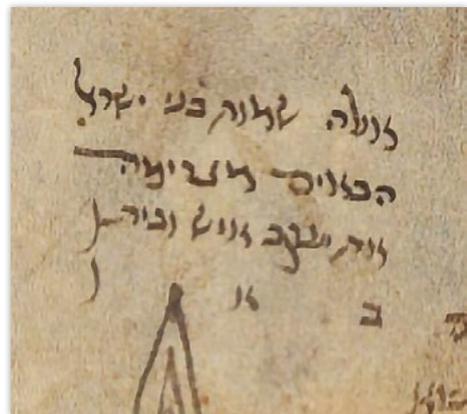
הפטרות ומגילות יופיעו ציטוטים מקראיים. הפסוקים המצוטטים בדף הם הפסוקים הפותחים את ספרי שמות ותהלים. אין זה מפתיע שפסוקים אלה, שלקוחים מספרים הנקראים בקביעות בקריאה ליטורגית, ישורבטו ויצוטטו בקלות. סביר להניח כי דווקא העובדה שהם מוכרים כל כך הפכה אותם לקלים ולזמינים לציטוט חוזר. כפי שנראה, ציטוטים אלה לאו דווקא קשורים לתוכן הקודקס, והימצאותם בו אינה מפתיעה בבחינת הרפרטואר הרחב יותר של שרבוטים בכתבי יד עבריים מן המאות הט"ז-י"ז.

שמות א א

הפסוק "וְאֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַבָּאִים מִצְרַיִם אֶת יַעֲקֹב אִישׁ וּבֵיתוֹ בְּאוֹ" מופיע בדף שלפנינו תשע פעמים במקומות שונים, אולם במלואו הוא מופיע אך ורק פעם אחת, במרכז כתב היד בצד ימין. הפסוק משורבט בארבע שורות בכתב איטלקי חצי-רהוט. ברור שהיד ששרבטה את הפסוק שאפה לשמור על אחידות באורך השורות; לכן, המילה האחרונה בפסוק "באו" ממלאת את כל השורה האחרונה בציטוט, כך שהיא מיושרת משני הצדדים, בהתאם לשלוש השורות שמעליה (תמונה 16). אולם רוב המופעים של הפסוק בדף שלפנינו חלקיים בהרבה. כך לדוגמה, ניתן למצוא פסוק זה במרכז הדף, כתוב בדיו ובקולמוס אחרים, כשהוא מצוטט באופן חלקי ופרגמנטרי על גבי ארבע שורות: "אלה שמות / מצרימה / את יעקב / איש" (תמונה 17). במקומות אחרים בדף שלפנינו משורבטות רק מילה או שתיים מתוך הפסוק, לדוגמה המילים "ואלה" או "ואלה שמות". המילה "אלה" מופיעה גם ללא ו"ו החיבור, הכלולה בפסוק המקראי.

תמונה 17: שמות א א בגרסה פרגמנטית

תמונה 16: שמות א א במלואו

שמות א א הוא פסוק שחוזר בדפים ריקים רבים בכתבי יד איטלקיים בני התקופה. כך לדוגמה, ניתן למצוא אותו משורבט 11 פעמים בדף הראשון של **כתב יד פרמה 2121**. כתב היד אמנם כולל העתקה של **מחברות עמנואל** לעמנואל הרומי,²² אך הוא כולל גם דפים ריקים שמלאים בשרבוטים ובניסיונות קולמוס, ובהם בולטת הכתיבה החוזרת של הפסוק (תמונה 18).

22 פרמה 2121, דף 1 ע"א. על כתב היד ר' דה-רוסי, 1803, מס' 647; Richler (לעיל הערה 15), עמ' 407, מס' 1413. על מחברות עמנואל הרומי וכתבי היד השונים ר' ד' ירדן, מחברות עמנואל הרומי (כרך ראשון), ירושלים תשי"ז, עמ' ט-מג.

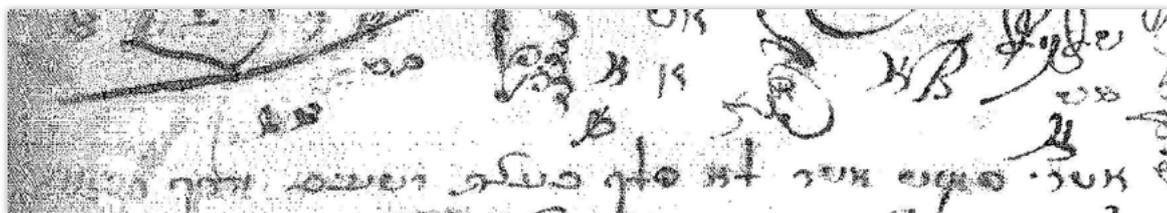

תמונה 18: שמות א א בכתב יד פרמה 2121

הפסוקים המופיעים בשמות א א-ג מפרטים את שמות שבטי ישראל. לכאורה ניתן להניח שיחידה טקסטואלית קצרה שכוללת מספר רב של שמות תהיה שימושית במיוחד לתרגולי כתיבה ודיו של שמות שונים. אולם רשימת השבטים מתחילה למעשה בפסוק ב, ואילו הפסוק הפותח את הפרק משמש ככותרת, ולא כולל פירוט של השמות. במקרים המוכרים לנו, שבהם הפתיחה של שמות א משורבטת בעמודים ריקים בכתבי יד, שרבוטים אלה נעצרים לפני פירוט שמות השבטים, שמתחיל בפסוק ב. לכן אין בידינו סיבה לפופולריות הרבה של פסוק זה, ובמיוחד בדפי שרבוטים מאיטליה בעת החדשה המוקדמת. במיוחד קשה להסביר מדוע פסוק זה פופולרי יותר מפסוקים ידועים אחרים. עם זאת, קשה להתעלם מהעובדה שפסוק זה חוזר בכתבי יד רבים מן התקופה.

תהלים א א

לצד שמות א א בולט פסוק נוסף הפזור לאורך כתב היד שלפנינו, הוא הפסוק הפותח את ספר תהלים: "אֲשֶׁרִי הָאִישׁ אֲשֶׁר לֹא הֵלֵךְ בְּעֵצַת רְשָׁעִים וּבְדַרְךְ חָטָאִים לֹא עָמַד וּבְמוֹשֵׁב לְצִים, לֹא יָשָׁב". כזכור, כתב היד שלפנינו לא כולל העתקה של ספר תהלים, אולם גם הפסוק הזה אינו זר לשרבוטים ולניסיונות קולמוס המוכרים מכתבי יד אחרים. כך לדוגמה, ניתן להבחין בפסוק משורבט מספר פעמים בכתב יד גינצבורג 356 שנזכר לעיל (תמונה 19).

תמונה 19: תהלים א א בכתב יד גינצבורג 356

בדף שלפנינו קיימות שלוש התייחסויות לפסוק, כולן פרגמנטריות. הראשונה, שמופיעה במרכז בחלק העליון של כתב היד, היא הארוכה ביותר, והיא כוללת את שתי התיבות הפותחות של הפסוק: "אשרי האיש" (תמונה 20). מופע נוסף של הפסוק, המופיע בחלק האמצעי בתחתית הדף, כולל אך ורק את המילה "אשרי" (תמונה 21). המופע השלישי, שנכתב לשרבוט של שתי המילים "אשרי האיש", נכתב בדיו אחרת (תמונה 22). בשלושת המקרים סגנון הכתיבה מובחן למדי, ומופיע אך ורק בשרבוטים שמתייחסים לפסוק זה. נראה שתמונות 21 ו-22 מנסות לחקות את סגנון הכתיבה המובהק של המילים, כפי שהופיע בתמונה 20.

תמונה 22: אשרי

תמונה 21: אשרי

תמונה 20: אשרי האיש

נראה שבדף שלפנינו נעשה קישור בין סגנון כתיבה מסוים לבין המילים הפותחות את תהלים א.א. החומר הטקסטואלי המוכר כל כך, ואשר משורבט תדיר גם בכתבי יד נוספים, הפך בדף זה ליחידה טקסטואלית פרגמנטרית בעלת מאפיינים ויזואליים המזוהים איתה. הידיים שהשתמשו בפסוק זה לצורך השרבוט נתקלו ככל הנראה בשרבוט קודם של אותן מילים בדיוק על דף זה, ואימצו לא רק את התוכן הטקסטואלי אלא גם את צורת הכתב המובחנת. עקב כך, מבין כל היחידות הטקסטואליות שמפוזרות בדף שלפנינו, דווקא המילים הפותחות את ספר תהלים מופיעות בכתב מסולסל, בולט ומובחן, שלא חוזר באף הקשר אחר בדף.

ד. ספר מצוות קטן

כזכור, הדף שלפנינו הוא דף ראשון של קודקס שכולל הפטרות ומגילות. אולם בדף זה ניתן למצוא דווקא אזכור חוזר ונשנה לחיבור שלא נכלל בספרי המקרא: ספר **עמודי גולה** לרבי יצחק מקורביל, שמוכר יותר בשם **ספר מצוות קטן**, או כפי שמכונה בדף שלפנינו, **ספר מצוות קצר** (סמ"ק) ליצחק מקורביל.²³ סמ"ק הוא אחד מחיבורי ההלכה האשכנזיים החשובים ביותר בימי הביניים, והוא זכה לתפוצה רבה גם בדפוס החל מהמאה ה־15.²⁴ ניתן למצוא 19 אזכורים ל**סמ"ק** שפזורים בכל רחבי הדף שלפנינו. האזכור הארוך ביותר לחיבור הוא חרוז קצר בשבחו שמופיע בצד ימין, בראש כתב היד (תמונה 23):

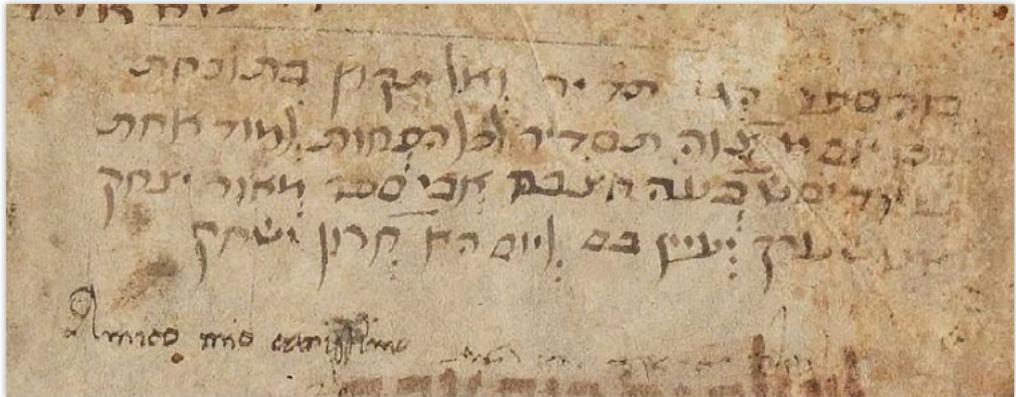
23 על **ספר מצוות קטן** ותהליכי ההתהוות המוקדמים שלו בכתבי יד ר':

J. Galinsky, 'The Original Layout of the Semak: A Chapter in the Development of the Glossed Hebrew Book', *Diné Israel* 37 (2023): 1–26.

24 לסקירה, גם אם חלקית, על תולדות הדפוס של **ספר מצוות קטן**, ר': הרב נ' אביחי, 'ספר עמודי גולה: סמ"ק ומהדורותיו', ישרון: מאסף תורני, מב (תשפ"א), עמ' א'קצז-א'רכו.

בזה ספר הגו תדיר ואל תקוץ בתוכחת
 בכל יום מצוה תסדיר לכל הפחות למוד אחת
 עמודים שבעה חצבה אבי ספר מאור יצחק
 שערך יעין במ ליום הדן חרון ישחק.²⁵

חרוז זה, שנראה כמו שיר קצר שמופיע בראשית החיבור, או כפאראטקסט במהדורה נדפסת לחיבור,²⁶ אמנם לא מזכיר את שם הספר - אך הוא מתייחס למבנהו, המחולק לשבעה חלקים ("יודים שבעה חצבה"), להמלצה לחלק את הלימוד בספר לימות השבוע ("בן יום מצוה תסדיר לכל הפחות למוד אחת") ולמחבר הספר יצחק מקורביל ("אבי ספר מאור יצחק"). עם זאת, חרוז זה לא מופיע באף אחת מההדפסות המוקדמות המוכרות לנו של סמ"ק, ולא ברור מה מקורו. החרוז מופיע שלוש פעמים נוספות בדף שלפנינו באופן חלקי, בדמות הצירוף "זה הספר" או "זה" (תמונה 24).

תמונה 23: חרוז בשבח ספר מצוות קטן

תמונה 24: פרגמנט מהחרוז בשבח ספר מצוות קטן

25 כ"י פרמה 3084, דף 1 ע"א.

26 על המושג פאראטקסט ר': G. Genette, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, trans. J. E. Lewin, Cambridge 1997.

לצד החרוז שמציג את הסמ"ק, החיבור נזכר 17 פעמים נוספות על גבי הדף שלפנינו. עם זאת, לא ניתן ללמוד מאזכורים אלה אם תוכן הסמ"ק היה מוכר למשרבט או למשרבטים המעורבים בהעלאתם. הדף לא כולל כל רמיזה או התייחסות מפורשת לדיון הלכתי שנזכר בסמ"ק, או לדיונים בנושאים הלכתיים כלל. אף תוכן החיבור לא נזכר כלל בדף השרבוטים שלפנינו. רק חוזר בו שמו של הספר, אשר מופיע במקומות שונים בסוגי כתב שונים (תמונות 25, 26).

תמונה 26: כותרת הסמ"ק כתובה פעמיים

תמונה 25: כותרת הסמ"ק

במרבית האזכורים לסמ"ק כותרת הספר מופיעה במלואה. שם הספר מוצג לעיתים כ"ספר מצות הקצר" ולעיתים כ"ספר המצות הקצר". לעיתים שם הספר יופיע בשתי הגרסאות השונות באותו מקום בכתב היד, שורה תחת שורה (תמונה 26). נוסף על כך, ניתן למצוא בדף חמישה ניסיונות שרבוט חוזרים של המילה "ספר" (תמונה 27), ושרבוט נוסף שבו המילה מוצגת באופן חלקי בלבד (תמונה 28). המילה "ספר" אמנם מופיעה בכמה יחידות טקסטואליות חוזרות בדף, ביניהן נוסחת הבעלות "לעולם יחתום אדם על ספרו", אולם הכתיבה החוזרת של כותרת החיבור **ספר מצות קטן** היא היחידה הטקסטואלית החוזרת היחידה שבה המילה "ספר" מופיעה ללא תוספת דקדוקית, כדוגמת יידוע או כינוי יחסות. לכן, סביר להניח בביטחון שהיחידה הטקסטואלית המובלעת בשרבוט החוזר של המילה "ספר" היא **ספר מצות קטן**.

תמונה 28: ספ

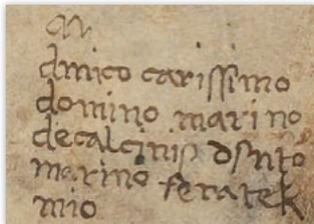
תמונה 27: ספר

ההופעה החוזרת של הסמ"ק על הדף אינה ברורה מאליה. הסמ"ק, על שמו, תוכנו והמידע הפאראטקסטואלי המצורף אליו, הוא רכיב חיצוני לתוכן כתב היד, וקשה לקשור אותו למגילות ולהפטרות שמועתקות בגוף הקודקס בכתיבה אשכנזית. בניגוד לנוסחת הבעלות "לעולם יחתום אדם על ספרו", לצירוף "ספר מצות קצר" אין פונקציה מקובלת שיכולה להיקשר לכל קודקס. גם החרוז בשבח הספר וגם כותרתו החוזרת שוב ושוב מתייחסים כולם לטקסט שלא קיים בקודקס שלפנינו, ושאינו קשור אליו.

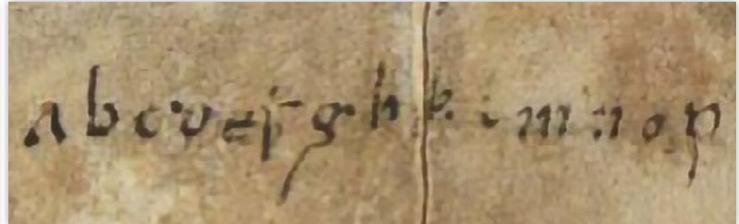
למעשה, ההתייחסות לסמ"ק נותרת חסרת משמעות גם משום שהיא לא נקשרת כלל לתוכן של הסמ"ק, בין אם ככותרת או עמוד שער של החיבור, אזכור במסגרת דיון אחר שמתייחס לחיבור, או ברשימת ספרים כלשהי. במקרה שלפנינו, גם שמו של הסמ"ק וגם החרוז הקצר בשבחו מופיעים על הדף ללא חוקיות וללא קשר ברור לרכיבים אחרים שמופיעים בדף או בקודקס. ניתן רק לשער את הסיבות להעלאת התייחסויות לסמ"ק על הדף מלכתחילה. האם אחת מהידיים המשרבטות החזיקה בבעלותה עותק של הסמ"ק? או שמא תכננה להעתיק לעצמו עותק של אותו חיבור, והחליטה לתרגל את כותרת הספר, או את החרוז בשבחו על שטח כתיבה ריק שהיה בנמצא? תהא הסיבה אשר תהא, התוצאה הסופית היא שבדף שלפנינו החרוז הקצר בשבח ספר אחר ושלוש המילים "ספר מצוות קצר" מנותקים מכל הקשר מקובל, ומשורבטים על הדף ללא כל נימוק.

ה. נוסחאות באיטלקית

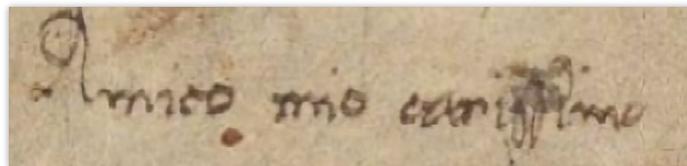
לצד הנוסחאות החוזרות בעברית שנזכרו לעיל, הדף שלפנינו כולל 19 פריטים שכתובים באותיות לטיניות. חלק מהפריטים הללו כוללים כתיבה חוזרת של האותיות הלטיניות (תמונה 29), אולם עשרה שימושים באותיות לטיניות בדף שלפנינו כוללים פראפראזות חלקיות יותר או פחות לאותה נוסחה טקסטואלית, שנפתחת בדרך כלל במילים amico carissimo (חבר יקר ביותר). נוסחה זו מופיעה בדף באורכים שונים. הגרסה הארוכה ביותר ממוקמת במרכז הדף בצידו הימני (תמונה 30); מופעים חלקיים יותר כוללים לעיתים אך ורק את המילים amico mio carissimo (תמונה 31), amico caris (תמונה 32), או אפילו כתיבה חלקית של המילה amico (תמונה 33).

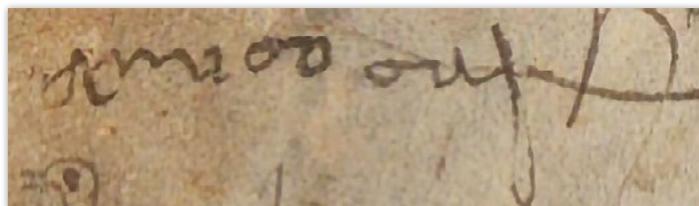
תמונה 30: amico carissimo
גירסה מלאה

תמונה 29: אותיות לטיניות

תמונה 31: amico mio carissimo

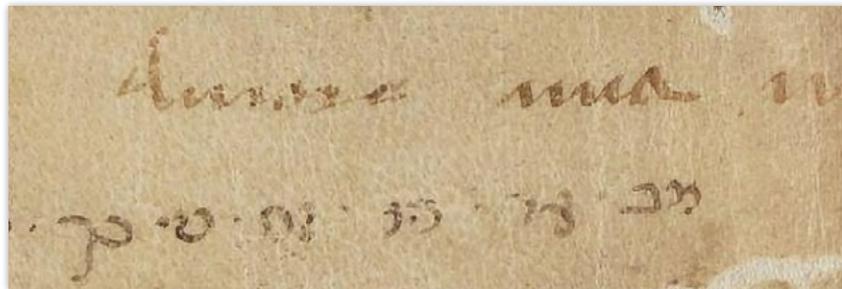

תמונה 32: amico caris

תמונה 33: amigo de dio

בדומה לחלק ניכר מהמקורות העבריים שמופיעים על הדף שלפנינו, גם היחידה האיטלקית שחוזרת בדף אינה ייחודית אך ורק לדף זה. יחידות דומות, שמבוססות על נוסחאות פתיחה מוכרות בפתיחות לספרים או אגרות מהתקופה,²⁷ מופיעות לדוגמה גם בדף הראשון בכתב יד פרמה 2121 שנזכר לעיל. לצד רישום חוזר של אותיות הא"ב, הדף כולל בין השאר שרבוט של המילים Amore mia (תמונה 34).

תמונה 34: More mia, בכתב יד פרמה 2121

אף שהנוסחה החוזרת משמשת בדרך כלל לפתיחת אגרות או לפניות לקוראים, במקרים שלפנינו נוסחה זו חוזרת באופן חלקי ללא כל הקשר לשאר המופעים בדף. השימוש בנוסחה זו בדף שלפנינו קרוב יותר לכתיבה החוזרת של האותיות הלטיניות מאשר לשימוש הטיפוסי בנוסח פנייה זה.

1. מרשם לדיו

היחידה הטקסטואלית הארוכה והשלמה ביותר שמופיעה בדף שלפנינו היא מרשם לדיו שמופיע בתחתית הדף מצד ימין (תמונה 35). כותרתו "כמ' עשית הדיו טוב שמעתי ממ. הר' יצחק בר' שמעון אשכנזי יצ"ו".²⁸ המרשם מופיע בכתיבה ובדיו שונים במידה רבה משאר השרבוטים בכתב היד. הפרקטיקה של מילוי חלקים ריקים במרשמים מסוגים שונים, ובפרט מרשמים להכנת דיו, חוזרת בכתבי יד רבים גם בתקופה זו.

²⁷ ר' לדוגמה את הפתיחה של:

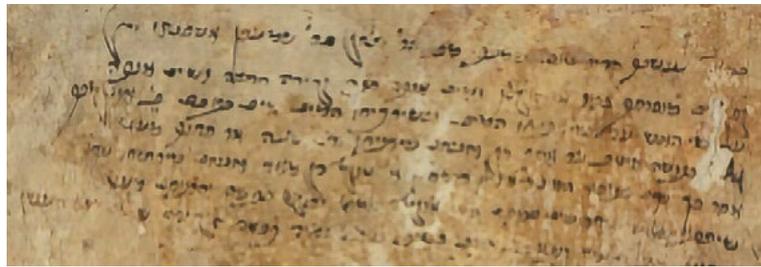
A. Banchieri, *La nobilissima anzi asinissima compagnia delli briganti della bastina. Con l'aggiunta dell'eccellenza dell' Asino* (Pavia: Appresso Andrea Viani, 1598) 1

או באגרון:

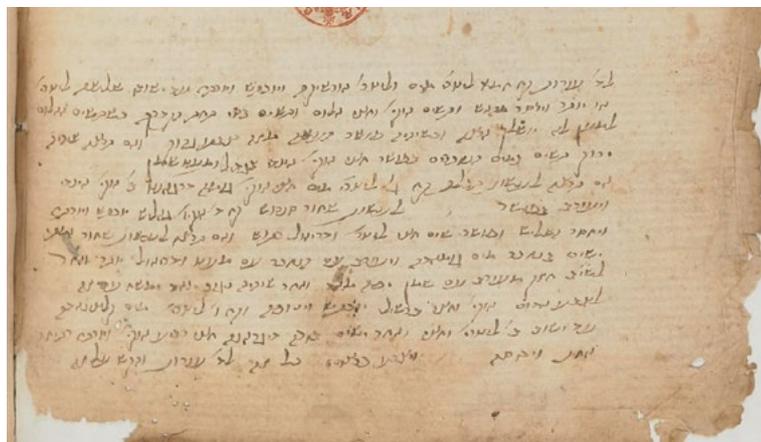
Noua idea di varie lettere missiue vsate nella segreteria de'principi, e signori. Con diuersi concetti, principij, e fini. con vna breue regola dell'ortografia in lingua volgare; et vn discorso sopra la persona del segretario idea delle lettere di d. benedetto pucci, reuiste, e riformate nouamente dall'autore. Già dedicate all'illustrissimo signor conte ottauio estense tassone (Venice, 1618) 87.

²⁸ כ"י פרמה 3084, דף 1, ע"א.

כך לדוגמה ניתן למצוא מרשם ליצירת פיגמנטים בכתב יד פריז BN 1106, הכולל העתקה של כמה חיבורים רפואיים בכתיבה ספרדית, ומתוארך למאה הט"ו. בעמוד האחרון של כתב היד, לאחר העתקת התרגום של נתן המאירי לספר באורים ובזמנים והמימות והארצות של היפוקרטס,²⁹ מופיע בחלל הריק בדף בכתיבה אחרת מרשם לדיו (תמונה 36).³⁰ מרשמים לדיו בעברית וביידיש מצויים גם בחללים ריקים בכתבי יד אשכנזיים מאותה התקופה, לדוגמה כתב יד קאופמן א' 520 בספריית האקדמיה ההונגרית למדעים שהיה שייך לאורי בן שמעון. אורי בן שמעון היה נוסע, ככל הנראה אשכנזי, ששהה בין השאר בצפת ובקהילות גרמניות במהלך המאה הט"ז. כתב היד שלו כולל חומרים רבים ומגוונים, בהם חישובי לוחות, טקסטים אסטרונומיים ואף תרגום לשיר של המשורר הגרמני הנס זקס.³¹ בין השאר מופיע בכתב היד גם מרשם לדיו ביידיש (תמונה 37).³²

תמונה 35: nrao kshu

תמונה 36: מרשמים ליצירת פיגמנטים בכתב יד פריז BN 1106

29 ר':

M. Zonta, 'Medieval Hebrew Translations of Philosophical and Scientific Texts: A Chronological Table', in *Science in Medieval Jewish Cultures*, ed. Gad Freudenthal (Cambridge: Cambridge University Press, 2011) 35, no. 190.

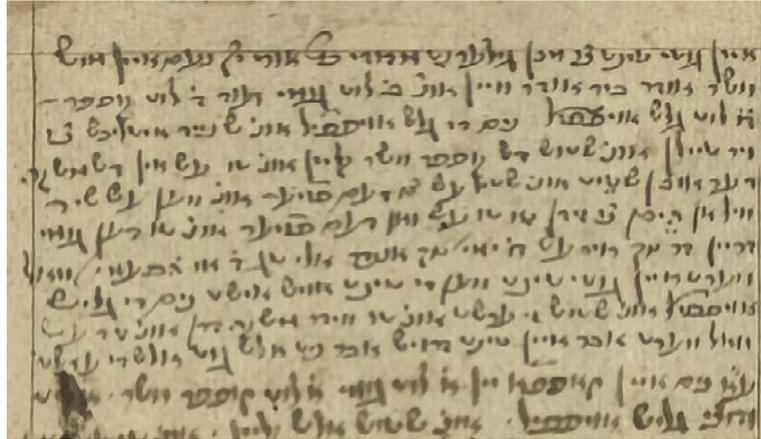
30 כ"י פריז BN 1106, דף 210 ע"ב.

31 על כתב היד ר':

O. Cohen and R. Cohen, 'The Jewish Traveler and the Protestant Shoemaker: A Hans Sachs Poem in Yiddish', *Zutot: Perspectives on Jewish Culture* 21 (2024): 1–14

צ' שלו וע' כהן, 'בין ארץ ישראל להיידלברג: "יחוס האבות" במרחבים תרבותיים שונים', קתדרה, 185 (תשפ"ד), עמ' 31–52. המידע על כתב היד מופיע בעמ' 41–43.

32 כ"י קאופמן א' 520 בספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, עמ' 170.

תמונה 37: מרשם לדיו בכתב יד קאופמן א' 520 בספריית האקדמיה ההונגרית למדעים

אף שמרשמים הם רכיבים מוכרים בדפים שמלאים בניסיונות קולמוס ושרבוטים, ופעמים רבות הם מופיעים בחללים ריקים בקודקסים, הפרקטיקה של העלאתם על הכתב ממלאת פונקציה אחרת לגמרי. עד כה ראינו בדף שלפנינו תכנים טקסטואליים שהועלו על הכתב באופן חלקי, וניכר כי הם לא נועדו להישמר. יחידות טקסטואליות אלה היו יעילות דווקא משום שהן כבר היו מוכרות וידועות לידיים המשרבטות. מסיבה זו או אחרת נוצר צורך למלא את חלל הדף בתוכן, אולי על מנת לתרגל כתיבה, לנסות את הקולמוס או סתם כך. טקסטים כמו הפסוקים המקראיים או נוסח הבעלות היו מוכרים וזכירים מספיק כך שיהיה אפשר לשלוף אותם במהירות, ולהשתמש בהם לצורך השרבוט. ואילו העלאת מרשם על הכתב, גם אם בחלל ריק שלו, היא פעולה מובהקת של שימור: המרשם נכתב בדף משום שהיד הכותבת מעוניינת בו מסיבה כלשהי. לא מדובר בטקסט מוכר ושגור שמסתובב במרחב, אלא בידע שיש צורך לשמר אותו על גבי הדף.

באופן מקרי ולא מכוון, העלאת המרשם לדיו על גבי הדף שלפנינו הופכת את דף השרבוטים שלנו למולטי־פונקציונלי: הוא לא רק כולל תכנים שונים שמשתייכים לסוגות שונות, אלא מופיעים בו גם טקסטים שמשמשים באופן שונה לגמרי בדף החלק. הדף משמש גם כמצע להתנסויות חלקיות יותר ופחות, וגם לצרכים ארכיוניים של שימור ידע חיוני, במקרה זה מרשם לדיו שנמסר לאחת הידיים שהחזיקו בו.

איך לקרוא שרבוטים?

דף שרבוטים בדומה לזה שלפנינו לא נועד לקריאה. הוא כולל ריכוז גבוה של רעשים ויזואליים וטקסטואליים שמתערבבים זה בזה ונכנסים זה בזה. הידיים המעורבות בצורות ובטקסטים הרבים שלפנינו מדברות בשפות שונות, הן מבחינה לשונית, הן מבחינה סגנונית והן מבחינה ויזואלית. לא ניתן לייצר מן הדף סיפור קוהרנטי של ממש. לכן, במבט ראשון הדף שלפנינו נראה בלתי אפשרי לניתוח. הפריטים השונים בו מופיעים ללא עיקרון מארגן, והם נטולי עדויות לחשיבה רפלקסיבית על פעולת השרבוט של הידיים השונות. זו במידה רבה פעולת השחתה של הדף, ואולי אף בזבוז מכוון או בלתי מכוון של שטח. סביר להניח שפעולת השרבוט של היד הראשונה, תהא אשר תהא, סימנה את הדף כמיועד לשרבוטים, והובילה למעורבות של ידיים אחרות. היעדר החשיבה או התכנון של הדף, המבנה שלו ותהליך הכנסת הפריטים השונים עלול היה להוביל למגוון אקראי וכמעט אינסופי של רכיבים.

אולם כפי שראינו, אף כי הדף שלפנינו אכן כולל בכמה מקרים פריטים חד-פעמיים, חלק ניכר מהפריטים המשובטים אמנם שורבט באופן אקראי כלאחר יד - אך השרבטים לאו דווקא ייחודיים לדף זה. רבים מהם מכילים נוסחאות קבועות שחוזרות בדפי שרבוטים עבריים נוספים מהמאה ה"ט"ז והי"ז. הפריטים המשובטים בדפים אלה נלקחו מעולמות טקסטואליים שונים, אולם ההיכרות הנרחבת והתפוצה הרבה שלהם הופכות אותם לאידאליים עבור ידיים משרבטות. אין פירוש הדבר שכל פריט משובט תלוי בחומרים קיימים, אך נראה שבמקרים רבים הפריטים שנבחרים לשרבוט הם לא יציר הדמיון של היד המשרבטת, אלא נשענים על חומרים מוכרים ופופולריים שחוזרים בדפים רבים. דווקא בשל העובדה שפריטים אלה מוכרים כל כך, ניתן לשלוח אותם בקלות ממעמקי הזיכרון לצורך שרבוט.

השימוש בחומרים קבועים וחוזרים לצורך השרבוט משנה במידה רבה את הפונקציות של הרכיבים. פסוקי המקרא המפורסמים לא מועלים על הכתב כחלק מטקסט מקראי או פיוטי, או כחלק מדיון פרשני או דרשני; הם מופיעים במנותק מכל הקשר, לעיתים בדמות מילה בודדת או שתיים, או אפילו חלקי מילים בלבד. במקרה של תהלים א א, נראה שבדף שלפנינו דווקא רכיבים ויזואליים היו שיקול משמעותי בשרבוט החוזר של הפסוק. בנוסחת הבעלות "לעולם יכתוב אדם ספרו", הפער בין הפונקציה המוכרת של הנוסחה לבין השימוש שלה בשבעת מופעיה בדף שלפנינו גדול עוד יותר: באף אחד מהמופעים של הנוסחה לא מופיע שם הבעלים כמקובל, וכך הנוסחה הופקעה למעשה מתפקידה כנוסחת בעלות, והפכה ליחידה טקסטואלית שמשורבטת על הכתב רק משום שהיא מוכרת ונגישה. היחידה מוכרת כל כך עד שכאשר יד אחת משרבטת אותה באופן חלקי, יד אחרת יכולה להשלים אותה בקלות, גם בלי לכלול שם של בעלים (תמונה 14).

דווקא משום שבדף שלפנינו מופיע ריכוז גבוה של רכיבים החוזרים גם בדפי שרבוטים נוספים מאותה התקופה, ואין בו יחידות שרבוט רבות שהינן חריגות או יוצאות דופן, הוא יכול לשמש כמקרה בוחן יעיל במיוחד לבחינה ולניתוח של דפי שרבוט בצורה שיטתית. אולם נותרת השאלה, מה תהיה המסגרת התאורטית השימושית ביותר ל"קריאה" של דפי קשקושים כאלה? אין בידי תשובה אחת גורפת על הקריאה האידאלית, אולם ברצוני להציע שלוש זוויות שעשויות להיות שימושיות בבחינת דפים כדוגמת הדף שלפנינו.

קריאה דיאכרונית: הדף כאתר ארכאולוגי

אפשר לדמות דף מלא בקשקושים ושרבוטים למעין אתר הריסות ארכאולוגי, הכולל הצטברות של ממצאים רבים ושונים.³³ בדומה למרחב שבו פעלו במשך שנים מינים שונים של אנשים ותרבויות, שהותירו אחריהם פסולת והריסות אשר נערמו זה על גבי זה ללא תוכנית מוקדמת - כך הדף שלפנינו כולל חומרים שנוספו בזמנים שונים, ללא תכנון מקדים ברור, ובלי שתוכננו להימצא. חפירות ארכאולוגיות מודרניות בוחנות בתשומת לב את השכבות הכרונולוגיות השונות שקיימות בכל אתר. חרף העובדה שהפריטים השונים בדף שלפנינו הועלו ככל הנראה רק במהלך המאה ה"ט"ז והי"ז, ולא במשך מאות שנים - הדף כולל שכבות שונות שלא רק נבדלות זו מזו בתוכן

33 השימוש במושג "אתר ארכאולוגי" בהקשר זה אינו קשור בהכרח למושג הפוקויאני של הארכיאולוגיה של הידע, ר': מ' פוקו, הארכיאולוגיה של הידע, תרגום א' להב, תל אביב תשס"ה.

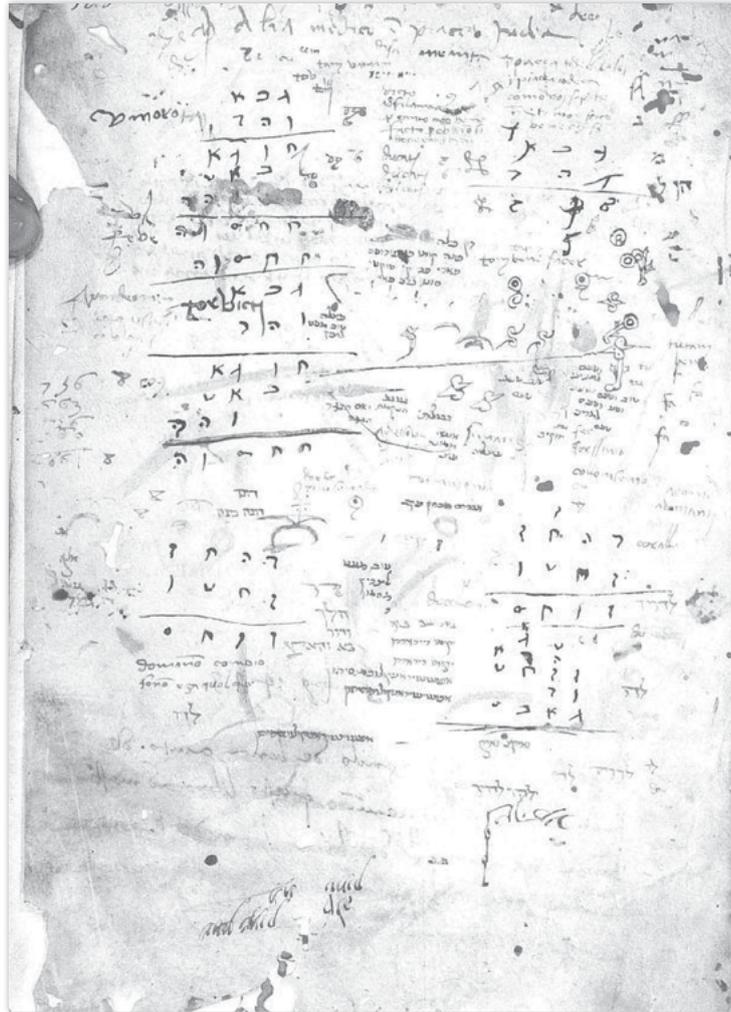
הטקסטואלי והוויזואלי שלהן, אלא גם שהועלו בזמנים שונים. קריאה ארכאולוגית של דף מעין זה תתרכז בניתוח של הממדים הדיאכרוניים שלו, כלומר תדגיש את ממד הזמן שמשפיע על היחסים בין הפרטים השונים.

אף כי תיאור דיסקריפטיבי וניתוח של פריטי השרבוט השונים בדף לא מאפשרים להכריע לגבי היחסים הכרונולוגיים המדויקים בין הפריטים השונים, קריאה ארכאולוגית מאפשרת להאיר על הקשרים בין פריטים שונים, שיכולים להצביע על הזמנים שבהם הם הועלו על הכתב. כך לדוגמה, ניתן לשער במידה רבה של ביטחון כי כאשר מצויות בדף נוסחאות מלאות וחלקיות של אותה יחידה אשר נוספו בידיים שונות, קיים בין נוסחאות אלה קשר כרונולוגי ברור – סביר להניח שבמקרים רבים הנוסחאות הפרגמנטריות הועלו על הכתב מאוחר יותר מהעלאת הנוסחה המלאה. כלומר, הידיים המאוחרות נתקלו בנוסחה המלאה יחסית על הדף, והשתמשו בגרסה זמינה זו לצורך שרבוט הגרסאות החלקיות.

דוגמה נוספת לקשרים תלויים בזמן בין שרבוטים שונים ניתן למצוא כאשר יד אחרת מתערבת בשרבוט קיים. הדוגמה המובהקת ביותר בדף שלפנינו היא המופע של נוסחת הבעלות "לעולם יחתום אדם על ספרו" בראש הספר: כזכור, היד שהעלתה את הנוסחה הזו על הכתב, העלתה אותה פעם נוספת בקולמוס אחר (תמונה 15) – אולם במופע שבראש הדף, המילה האחרונה "הוא" נוספה ביד אחרת לגמרי (תמונה 14). ברור שהמילה "הוא" שנוספה באותה יד תלויה לגמרי בהופעתה של הנוסחה שכבר הועלתה על הכתב קודם לכן. דוגמה נוספת היא החזרה על תהלים א': הצורה הגרפית המיוחדת שבה נכתבו המילים הפותחות של הפסוק מופיעה תחילה במרכז החלק העליון של כתב היד (תמונה 20), ובמקומות אחרים ישנם שני ניסיונות מאוחרים לחקות את אותו סגנון גרפי, שמסתכמים בשרבוט של המילה הפותחת את הפסוק (תמונה 21, 22).

מסקנה נוספת שניתן להסיק מקריאה דיאכרונית של הדף נוגעת ליחסים בין שלל השרבוטים בכתב היד לבין המרשם לדיו. רוב תוכני השרבוטים המופיעים בדף לא הועלו על הכתב על מנת להישמר, אלא מפני שכבר היו מוכרים לידיים המשרבטות. אולם העלאה על הכתב של מרשם לדיו היא פעולה מסוג אחר, ומטרתה היא דווקא לשמר ידע על הדף. ניכר הבדל גדול בין שני סוגי השימושים בדף – העובדה שמילים מהמרשם לא חוזרות בשרבוטים נוספים על הדף, לצד הבדל בולט בדיו ובסוג הכתיבה – אשר יכול להעיד כי המרשם נוסף ככל הנראה בשלב מאוחר יחסית בהתפתחות הדף. לאחר שהוא כבר הוגדר כדף שרבוטים, היה ניתן לנצל ללא חשש חלק אחר ממנו לצורך תיעוד מרשם.

ההבחנה בין התכלית של הרכיבים השונים בדף יכולה לסייע להבין את היחסים הכרונולוגיים בין שכבות של שרבוטים גם במקרים אחרים – לדוגמה, בדף 103 ע"א בכתב היד **ספריית מדינת בווריה, מינכן, Cod.hebr. 207** (תמונה 38). דף זה כולל גם הוא מעל מאה יחידות שרבוט, רובן איטלקיות, מהמאות ה־17 וה־18: בין השאר כלולים בו שרבוטים של חומרים מקראיים, שמות בעלי כתב היד, טקסטים באיטלקית יהודית ובלטינית, וכמה חישובים מתמטיים הכתובים באותיות עבריות, אשר מופיעים במרכז הדף מימין ומשמאל. חישובים אלה, שתפקידם שונה מהנוסחאות השונות ששורבטו שוב ושוב על גבי הדף, נוספו גם הם בשלב אחר בתולדות הדף. במקרה זה נראה שהם דווקא קדמו לשרבוטים האחרים, בעיקר לאור העובדה ששאר השרבוטים מקיפים את החישובים ולא עולים על גביהם.

תמונה 38: ספריית מדינת בווריה, מינכן, Cod.hebr. 207, דף 103 ע"א

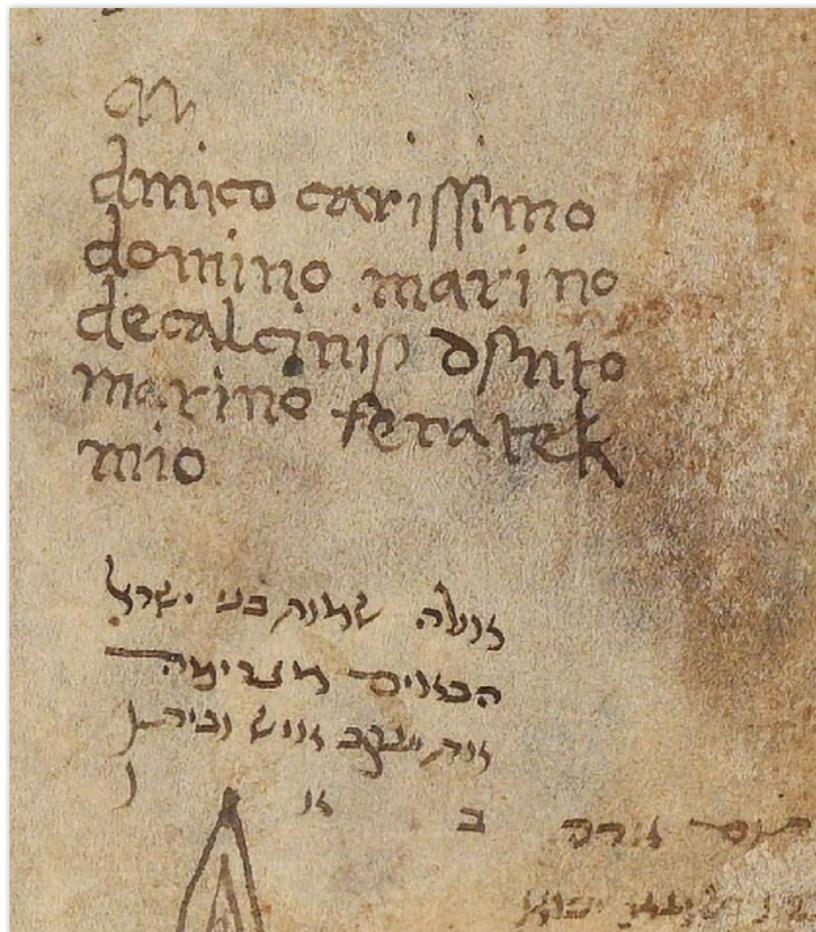
קריאה דיאכרונית שמתייחסת לשכבות השונות של מצאי דף השרבוטים מאירה את תהליך התהוותם של דפים מעין אלה. במקרים רבים, רכיבים שהועלו על הכתב ביד אחת או שתיים בשלבים מוקדמים, ישוכפלו על הדף שוב ושוב גם בידיים אחרות. כך שחרף האקראיות שבהצטברות הפריטים השונים, התמקדות בקשרים כרונולוגיים ביניהם מאירה על הגורמים שמשפיעים על התגבשותו של הדף לאורך זמן. אף שקשה להכריע מה היה השרבוט הראשון, זה שהפך את הדף שלפנינו לצבר של קשקושים והוביל את הידיים המאוחרות להתערב - עדיין ניתן להצביע על קשרים כרונולוגיים בין חלק מן היחידות השונות. קשרים מעין אלה מצביעים על יחסי הגומלין בין הידיים המשרבטות, גם אם הם מקוטעים לעיתים קרובות, ועל התגבשותם של רכיבים חוזרים אלה ואחרים עד התוצר הסופי.

קריאה סינכרונית: הדף כמפה

אפשרות אחרת של קריאת הדף שלפנינו היא קריאה סינכרונית־מרחבית. אף ש־113 פריטי השרבוט שמופיעים בדף לא מייצרים קוהרנטיות ביניהם, עדיין ניתן להתרחק מהמיקוד בכל אחד מהם בנפרד, ולהתייחס למערכות היחסים הנוצרות בין ריכוזי פריטים המופיעים בחלקים השונים של הדף. קריאה זו מתמקדת פחות בצדדים ההיסטוריים של דף השרבוטים, אלא מדגישה את התוצר הסופי כפי שהוא מתקיים

היום, ואת הערך האסתטי הוויזואלי (ואולי אף הטקסטואלי) שעולה מדף כזה. ניתוח מרחבי מאפשר לבחון את ריבוי הממדים וכיווני הקריאה הניכרים בדף, בדגש על ריכוזי טקסטים שכתובים במאונך או במהופך.

קריאה מרחבית של הדף שלפנינו חושפת מספר ריכוזים שמתאפיינים בפריטים שהועלו על ידי אותה יד, או לכל הפחות מקיימים ביניהם קשרים תוכניים הדדיים. בדף שלפנינו ניתן להצביע על מפגשים אסתטיים בין הנוסחה *amico carissimo*, שחוזרת מספר פעמים לאורכו, לבין הפסוק שמות א.א. לכאורה, לא ניתן להצביע על מפגש בין שני טקסטים שונים יותר: העליון הוא ביטוי למסורת כתיבה איטלקית בת הזמן, שרווחה בין השאר בהקדמות ובכתיבה אישית, ואילו השני הוא ציטוט של פסוק מקראי. ציטוטים אלה לקוחים מעולמות ספרותיים ורעיוניים שונים, אך הם עומדים בכפיפה אחת זה לצד זה, ללא מאבק או התנגשות, מנותקים לגמרי מהקשרם. מדובר בשני קולות שונים שהפונקציה המרכזית שלהם היא למלא את החלל הריק בצורות ומילים. מפגש בולט בין שני הרכיבים מופיע במרכז הדף בצידו הימני: הנוסחה האיטלקית מופיעה בחלק העליון בגרסה מלאה יחסית, ומתחתיה מופיעה גרסה מלאה לשמות א.א. (תמונה 39). על אף המרחק בין התוכן והרקע של שני הטקסטים שעומדים זה לצד זה, ניתן להצביע על נקודת מפגש ויזואלית ביניהם: שני הטקסטים מחולקים לשורות קצרות, כך שהשורה האחרונה מוקדשת למילה אחת בלבד. נראה שדווקא הצורה החיצונית של כתיבת שתי היחידות השונות הללו מייצרת מאפיין משותף לשתיהן.

תמונה 39: *amico carissimo* ושמות א.א.

מפגש נוסף בין שתי היחידות הללו מופיע במרכז הדף בצד שמאל. בשטח זה בולטים ניסיונות כתיבה חוזרים של האות a, לצד גרסה חלקית של הנוסחה amico carissimo שחוזרת כמה פעמים ברחבי הדף. הכתיבה החוזרת של האות a נוספה ככל הנראה ביד שאינה מתורגלת בכתיבה לטינית, בניסיון לחקות את האות כפי שהיא מופיעה תדיר בכתב היד. מעט ימינה מניסיונות הכתיבה של האות, קצת מעל הנוסחה האיטלקית, מופיעים בכתב חציר-הוט שני פרגמנטים עם המילה הפותחת את שמות א, א, ובהם ליגטורה של האותיות א ול. אותיות אלה נראות כמעט כהיפוך של האות הלטינית a המשורבטת שוב ושוב מולן (תמונה 40).

תמונה 40: שמות א, א, המילים amico carissimo וניסיונות כתיבה של האות a

מרחב מסקרן אחר מופיע בחלק העליון השמאלי של הדף, ובו ניתן למצוא את איור ההיבריד ומשמאלו ארבעה פרצופים משורבטים, שזיהים לפרצופו האנושי של ההיבריד (תמונות 7, 8). כמו כן בולטת העובדה שהציור של הדמות האנושית שאוחזת בתרנגולת בצמוד לאזור החלציים מופיע במרכז העמוד כולו (תמונה 6). חשוב לציין שחלקים מסוימים בדף שלפנינו מלאים בתוכן, ואילו אחרים נותרים כמעט ריקים לגמרי. כך לדוגמה, חלקו השמאלי התחתון של העמוד כמעט ולא כולל תכנים, והפריטים שמופיעים בו קטנים ומעטים (תמונה 1).

לא רק שקריאה סינכרונית של הדף מאפשרת להעריך את היצירה האסתטית שעומדת לפנינו, גם אם היא מקרית - אלא שקריאה מעין זו פותחת פתח לתאורטיזציה רחבה יותר של העקרונות האסתטיים האפשריים של דפי שרבוטים באופן כללי. כפי שראינו בדיון, חלקים נרחבים מהתכנים המופיעים בדף שלפנינו רחוקים מלהיות ייחודיים למקרה הנוכחי, ויש להתייחס אליהם כקונוונציות. לכן, אם בחינה של הפריטים השונים בנפרד חושפת עד כמה הם קשורים לתופעת השרבוט באופן כללי, אין מניעה מלחשוב על הדפים כמכלול - כיחידות בעלות מאפיינים אסתטיים מוגבלים באופן יחסי, שהידיים המעורבות השונות תרמו לעיצובם.

קריאה סוציולוגית: הדף כזירת פעילות

במחקרו המפורסם על מקומה של המרגינליה בכתבי יד אירופיים מימי הביניים, הציע מישל קמיל לבחון את כתב היד הנוצרי הימי ביניימי כמיקרוקוסמוס של החברה האירופאית. בהשראת בחטין, קמיל זיהה בדף הימי הביניימי ביטוי למאבקי כוח בין המרחב הרשמי, ההגמוני, שמתבטא בטקסט שבמרכז כתב היד, לבין קולות אחרים,

רשמיים פחות ובעלי פוטנציאל חתרני, המתבטאים באיורים בשוליים.³⁴ התיאור של קמיל עשוי להיות בעייתי בבואנו לדון באופן קריאתן של מערכות היחסים בין הרכיבים בכתבי יד עבריים. בניגוד לעולם הנוצרי הימי ביניים, שבו חלקים ניכרים מכתבי היד הופקו בסקריפטוריה על ידי אנשים ממעמד מוגדר, כתבי היד העבריים הופקו פעמים רבות במסגרות פרטיות ונועדו לשימושים אישיים.³⁵ אולם ההתבוננות בדף השרבוטים כמרחב שבו מתבטאים קולות שונים עשויה בכל זאת להועיל. בניגוד לקריאה הסינכרונית והקריאה הדיאכרונית, שמדגישות את מקומם של הפריטים על הדף ואת תפקידם בהבנתו מבחינה היסטורית או אסתטית, קריאה דמוגרפית או סוציולוגית עוברת מבחינת השרבוטים אל הידיים המשרבטות עצמן.

דף קשקושים הוא זירה רועשת מרובת-קולות. מפתה לקרוא דפים מעין אלה כמאבק טריטוריאלי בין ידיים שונות,³⁶ אולם ריבוי הקולות לאו דווקא מצביע על יחסי כוח ביניהם. בדף שלפנינו לא נראה שהידיים המעורבות מעוניינות להטביע חותם על הדף שיבוא על חשבון ידיים אחרות. עם זאת, הקולות השונים המתבטאים בדף לאו דווקא מסונכרנים זה עם זה. לא מדובר בפוליפוניה, אלא בקפונייה הדומה לפסקול של שוק, כיכר או רחוב סואן במיוחד. היחידות השונות מעורבלות זו בזו: לעיתים נוצר בין שתי יחידות שיח משותף מכוון, כמו במקרה של השלמת נוסחת הבעלות; במקרים אחרים היחידות מייצרות קשרים כמעט הרמוניים שהם נקודתיים ומכוונים פחות, כמו בשרבוט מילת הפתיחה של שמות א א מול השרבוט החוזר והנשנה של האות a. במקרים רבים אחרים, נראה שאין קשרים בין קטעי השרבוט כלל.

אולם גם במקרים הרבים שבהם הקשרים בין הפריטים רופפים בלבד, ישנה תועלת לא מבוטלת בבחינת ריבוי הקולות בדף ובזיהוי המאפיינים השונים שלהם (ואולי גם של בעליהם, כשמתאפשר), לצד בחינת היקפם והדינמיקות ביניהם על גבי זירת השרבוטים. בדף שלפנינו כל הידיים המעורבות נותרו אנונימיות, אך בדפים שבהם חלק מהידיים מזדהות, גם אם באופן חלקי – ניתן להתחקות אחריהן, לעיתים אף בדפים ובקודקסים אחרים. באמצעות התחקות אחר קולות מעין אלה נוכל לא רק לאפיין דפי שרבוטים אחדים, אלא גם לאפיין ידיים משרבטות לאורך מגוון של קודקסים, ולזהות את ההעדפות, הנטיות ואף התפיסות האסתטיות שלהן.

המשכיות מעין זו באה לידי ביטוי בעיקר בחזרה על הנוסחאות הקשורות לספר **מצוות קטן**. ההתייחסות המרובה לכותרת ולפאראטקסט של החיבור ההלכתי המפורסם, שכלל לא נזכר בגוף הקודקס שלפנינו, מזמינה קריאה שלוקחת בחשבון את הסיבות להופעה מעין זו, ובוחנת את הקשר שלה לעולמן של הידיים המשרבטות, וגם קשר אפשרי בין דף השרבוטים הנוכחי לבין קודקסים אחרים. האם אחת הידיים המשרבטות החזיקה בעותק של **הסמ"ק**? האם יד זו הייתה מעורבת בהפקה של כתב יד שכזה?

34 ר' Camille (לעיל הערה 8), בעיקר עמ' 11–55. ור' גם:

M. M. Bakhtin, *Rabelais and His World* (1st Midland book ed.), Bloomington 1984.

35 Beit-Arié (לעיל הערה 2).

36 ר' לדוגמה ניתוחים טריטוריאליים של גרפיטי במאמרה של סבינה אנדרון:

S. Andron, 'Interviewing Walls: Towards a Method of Reading Hybrid Surface Inscriptions', in *Graffiti and Street Art: Reading, Writing and Representing the City*, ed. Konstantinos Avramidis and Myrto Tsilimpounidi (Routledge, 2017), pp. 71–76, 81–88

סיכום

מאמר זה ביקש לספר את סיפורו של דף אחד מרובה־שרבוטים, רובם באות עברית, מן המאה ה"ז-י"ז באיטליה. אולם הניסיון לדון בדף זה חשף את העובדה שלא מדובר בסיפור אחד, אלא במאגר פתוח של קווי עלילה שונים שנשענים כולם על בחירות הקריאה שלנו. יותר מכך, פירוק הדף לרכיביו השונים וקטלוגם מעלה כי הסיפורים השונים העומדים לפנינו לא עוסקים אך ורק בדף שפותח את **כתב יד פרמה 3084**, אלא במגוון דפי שרבוטים מאותה התקופה. אף כי דפים אלה נראים אקראיים ומקריים לכאורה, לימוד שיטתי שלהם חושף שיחידות השרבוט השונות מייצגות למעשה קורפוס של תכנים. תכנים אלה, שמוצאים את עצמם לעיתים קרובות בצורה מקוטעת בשולי הדפים, מהווים מעין **ארכיון מנטלי** של החומרים. רבים מהם, במיוחד הטקסטואליים שבהם, קיימים בתודעת הידיים המשרבטות. אולם לא מדובר אך ורק בתודעה של ידיים משרבטות יחידות: ספריית התכנים שנכללים בדפי השרבוט זמינה לכל יד משרבטת, וסך התכנים שבה תלוי במידה רבה בזמן וברקע התרבותי שבו מופקים השרבוטים. בדומה לקורפוסים רבים אחרים, גם אוסף התכנים ששימשו לשרבוט בדף הנוכחי רחוק מלהיות אינסופי וייחודי: הוא יוצא דופן כיוון שהתכנים הנכללים בו לאו דווקא דומים זה לזה מבחינה סוגתית, סגנונית או תוכנית, אולם הם דומים זה לזה מבחינת הפופולריות שלהם בתקופתם. רבים מהם היו מוכרים, מקובלים וידועים בקהלים רחבים באותה עת, ולכן הם היו יעילים כל כך למלאכת השרבוט. מכך עולה כי הידיים המשרבטות לא העלו את התכנים הללו על הדף כדי להנגיש אותם לעיון ולהיכרות עבור עיניים מאוחרות, אלא הם נכתבו שוב ושוב דווקא משום שהיו זמינים כל כך – ועל כן היה ניתן לשלוף אותם בקלות, לנתקם מכל הקשר, לבתר אותם לחתיכות קטנות, לפזר אותם על הדף ולשכפל אותם עד אין סוף.

דפי שרבוטים אינם ממצא נדיר או יוצא דופן כשלעצמו. הם מופיעים תדיר בכתבי יד, וזוכים לעניין אנקדוטלי המוזכר במצגות בכנסים או בפרסומים קלילים ברשתות חברתיות של קהילות אקדמיות המתמקדות בחקר העבר. ברם, קיים פער גדול בין השימוש הרגעי בחומרים אלה לבין ניצול מלוא הפוטנציאל המחקרי שלהם, בחינתם וקריאתם בצורה שיטתית ומסודרת. עיון בשרבוטים כמרחב של תכנים שמקיימים ביניהם יחסי גומלין מאפשר לנו לחשוף צדדים נוספים ברפרטואר התרבותי של קהילות שונות, אשר נחשפים כלאחר יד. לעיתים רפרטואר זה כולל חומרים מקוריים שאינם מצויים במקומות אחרים; אך גם במקרים שבהם רכיביו מוכרים היטב ממקומות אחרים – הופעתם בדפי שרבוטים שונים חושפת את ריבוי השימושים שלהם, הרחק מהקשרים דיכטומיים של "קודש" או "חול". מיפוי של דפים מעין אלה מאפשר ללמוד על השימוש היום־יומי, האגבי כמעט, ביצירות טקסטואליות ובדימויים ויזואליים, ועל יחסי הגומלין ביניהם.

דפי שרבוטים בדומה לזה שב**כתב יד פרמה 3084** מצויים בשפע, ואם נתבונן בהם נוכל למצוא לא מעט ציפורים מעופפות, חלקי פסוקים מקראיים, נוסחאות סתומות יותר או פחות, וגם לא מעט שירים וחדות. מדובר במאגר מידע שרק ממתין ללימוד יסודי – קורפוס של מילים, חיבורים, אותיות בודדות, דמויות וצורות ששרויים בבלגן, ורק מחכים שנלמד להתבונן בהם.